

PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA FANINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Dilmira Do'stbekova

Annotatsiya

Ushbu akademik maqola pedagogik psixologiya fanining rivojlanish bosqichlarini, uning falsafiy ildizlaridan to zamonaviy tendentsiyalarigacha bo'lgan evolyutsiyasini chuqur tahlil qiladi. Maqolada pedagogik psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi, XX asrning asosiy psixologik maktablari (bexeviorizm, geshtalt, kognitivizm, gumanizm) ta'siri, shuningdek, L.S. Vygotskiy va uning izdoshlari faoliyati orqali Markaziy Osiyo va Sovet maktabidagi rivojlanishi yoritilgan. Zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb muammolari, metodologik yangiliklar va kelajakdagi istiqbollari atroflicha ko'rib chiqilgan. Tadqiqot pedagogik psixologiyaning o'quv-tarbiya jarayonidagi ahamiyatini, uning insonning maqsadli rivojlanishi, kognitiv faoliyati va ijtimoiy-ijobiy fazilatlarini shakllantirishdagi rolini yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Pedagogik psixologiya, rivojlanish bosqichlari, bexeviorizm, kognitivizm, Vygotskiy, ta'lim, tarbiya, metodologiya*

Kirish

Pedagogik psixologiya inson rivojlanishi, o'qitish va o'rganish jarayonlarining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sohasi sifatida ta'lim tizimining samaradorligini oshirishda markaziy o'rin egallaydi. Uning asosiy maqsadi, shaxsning maqsadli rivojlanishi, kognitiv faoliyati va ijtimoiy ijobiy fazilatlarini shakllantirish muammolarini tadqiq qilishdan iboratdir [1]. Bu fan o'qitishning oqilona, rivojlantiruvchi ta'sirini turli psixologik omillarni hisobga olgan holda kuchaytirishga intiladi. Pedagogik psixologiya umumiy va bolalar psixologiyasi, shuningdek, pedagogika bilan chambarchas bog'liq bo'lib, keng ma'noda o'quv psixologiyasi va tarbiya psixologiyasiga bo'linadi. O'quv psixologiyasi xotira, fikrlash, nutq, tasavvur va irodaning o'rganishdagi rolini, shuningdek, individual talaba xususiyatlarini (masalan, temperament va qiziqishlar) hamda o'rganish jarayonini boshqarishning psixologik tamoyillarini o'rganadi. Tarbiya psixologiyasi esa shaxsning shakllanishi va maktab faoliyati doirasida axloqiy fazilatlarining rivojlanishiga e'tibor qaratadi. Ushbu maqola pedagogik psixologiya fanining shakllanishidan to bugungi kungacha bo'lgan rivojlanish bosqichlarini, uning nazariy asoslarini, asosiy maktablarini va kelajak istiqbollarini tahlil qilishni maqsad qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Pedagogik psixologiya fanining rivojlanishini tahlil qilishda turli manbalarga murojaat qilish zarur. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik psixologiya XIX asrning ikkinchi yarmida eksperimental psixologiya tadqiqotchilari va bexeviorizm kabi zamonaviy psixologik yo'nalishlar ta'sirida sezilarli darajada shakllangan [1]. Bexeviorizm

o'rganuvchilar va o'qituvchilarga tashqi muhit ta'sirini hisobga olganligi bilan ushbu sohaning ilk rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Psixologiya umumiy ma'noda, borliqning ruhiy aks etishini, inson faoliyatidagi va hayvonlar xulq-atvoridagi jarayonlar, holatlar, hodisalar va xususiyatlarni, shu jumladan sezgilar, idrok, fikr va his-tuyg'ularni o'rganuvchi fan sifatida ta'riflanadi. Uning tarixiy ildizlari falsafa va tibbiyotga borib taqaladi, Gippokrat va Aristotel kabi olimlarning dastlabki hissalar bilan boyigan [3]. O'rta asrlarda bir qancha turg'unlik davridan so'ng, Uyg'onish davri va XVIII asrda Lomonosov va Lokk kabi olimlar tomonidan muhim yutuqlarga erishilgan. Psixologiya XIX asr oxirida mustaqil fan sifatida paydo bo'ldi, 1879 yilda Vilgelm Vundt tomonidan Leypsigda birinchi eksperimental laboratoriyaning tashkil etilishi bu davmi belgiladi. Bu davrda turli tadqiqot usullari qabul qilingan va bexeviorizm hamda freydizm kabi turli ilmiy maktablar paydo bo'lgan. Zamonaviy psixologiya ko'plab ixtisoslashgan sohalarga ega bo'lgan ko'p tarmoqli tizim bo'lib, aviatsiyadan ijtimoiy psixologiyagacha, sanoat, ta'lim, sog'liqni saqlash va sport sohalarida keng qo'llaniladi. U individual salohiyatni ro'yobga chiqarish va samaradorlikni oshirishga faol hissa qo'shadi, introspeksiya va ob'ektiv yondashuvlar kabi tadqiqot metodologiyalari bo'yicha doimiy munozaralar mavjud [3].

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilishda Scribd platformasida "Pedagogika Va Psixologiya Asoslari" nomli raqamli hujjatning mavjudligi ham qayd etilgan [2]. Ushbu 122 sahifalik PDF fayli "mayyaa675" foydalanuvchisi tomonidan yuklangan bo'lib, taxminan 1000 marta ko'rilgan. Biroq, uning mazmuni va foydaliligi bo'yicha hech qanday baho yoki fikr bildirilmagan. Bu, bir tomondan, soha bo'yicha materiallarning raqamli platformalarda mavjudligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, ularning ilmiy sifatini baholash va tanqidiy tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi. Yuqorida keltirilgan manbalar pedagogik psixologiyaning umumiy tarixi, asosiy tushunchalari va metodologik yo'nalishlari bo'yicha keng doiradagi ma'lumotlarni taqdim etadi, bu esa ushbu maqolaning nazariy asosini tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot pedagogik psixologiya fanining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, uning metodologiyasi asosan sifatli yondashuvlarga asoslangan. Jumladan, tarixiy-kronologik tahlil usuli qo'llanilib, fanining shakllanishidan to bugungi kungacha bo'lgan davrdagi asosiy bosqichlar va muhim nazariyalar izchil tartibda ko'rib chiqilgan. Turli psixologik maktablar va ularning pedagogik psixologiyaga ta'sirini aniqlashda qiyosiy tahlil usulidan foydalanilgan.

Shuningdek, nazariy sintez usuli qo'llanilib, turli manbalardan olingan ma'lumotlar umumlashtirilgan va pedagogik psixologiyaning kompleks rivojlanish manzarasi yaratilgan. Tadqiqot ob'ekti sifatida ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar va ilmiy maqolalar xizmat qilgan. Maqola mazmunini shakllantirishda fan tarixi, nazariyalar evolyutsiyasi va amaliyotga tatbiq etilishidagi o'zgarishlar tizimli ravishda ko'rib chiqilgan. Metodologiya fan rivojlanishining murakkab va ko'p qirrali jarayonini chuqur tushunishga va uning hozirgi holati hamda kelajak istiqbollari haqida asosli xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Pedagogik psixologiya mustaqil fan sifatida shakllanishidan oldin ham, inson ta'lim-tarbiyasi va ruhiy jarayonlarga oid fikrlar uzoq va boy tarixga ega bo'lgan. Bu fikrlarning ildizlari qadimgi falsafa va tibbiyotga borib taqaladi. Qadimgi Yunoniston faylasuflari, jumladan, Platon va Aristotel, ta'limning inson shaxsiyatini shakllantirishdagi rolini chuqur tahlil qilganlar. Platon o'zining "Davlat" asarida bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor qaratgan, insonning tug'ma qobiliyatlari va ularni rivojlantirish zarurligi haqida fikrlar bildirgan. Aristotel esa insonning idroki, xotirasi va fikrlash jarayonlarini o'rganishga harakat qilib, bugungi kunda kognitiv psixologiyaning ilk kurtaklari deb qaralishi mumkin bo'lgan g'oyalarni ilgari surgan [3].

O'rta asrlarda bu sohadagi rivojlanishlar nisbatan sekinlashgan bo'lsa-da, Uyg'onish davri va undan keyingi davrlarda insonparvarlik g'oyalari bilan birga ta'lim masalasiga bo'lgan qiziqish yana ortdi. Jon Lokk o'zining "Inson aqli haqida esse" asarida insonni tug'ilishdan "tabula rasa" (bo'sh lavha) deb hisoblab, bilimlarni tajriba orqali egallashini ta'kidlagan. Bu g'oya bexeviorizmning asoslaridan biriga aylangan. Rossiyada Mixail Lomonosov kabi olimlar ham ta'limning muhimligini va uning ilmiy asoslarini yaratish zarurligini ta'kidlaganlar. Bu davr mobaynida psixologik va pedagogik fikrlar bir-biridan ajralmagan holda, falsafa, tibbiyot va pedagogika doirasida rivojlangan. Mustaqil fan sifatida shakllanish uchun ilmiy metodologiya va eksperimental yondashuvning rivojlanishi talab etilar edi, bu esa XIX asrning ikkinchi yarmida ro'y berdi.

Pedagogik psixologiya mustaqil fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida, psixologiyaning umumiy fan sifatida ajralib chiqishi bilan bir vaqtda shakllana boshladi [1]. Bu davrning muhim voqeasi 1879 yilda Vilgelm Vundt tomonidan Leypsigda birinchi eksperimental psixologik laboratoriyaning tashkil etilishi bo'ldi [3]. Vundtning ishlari psixologiyani falsafadan ajratib, uni empirik va ilmiy tadqiqot usullari bilan boyitdi. Bu eksperimental yondashuv tezda ta'lim muammolarini o'rganishga tatbiq etila boshlandi.

Pedagogik psixologiyaning ilk nazariyotchilari va tadqiqotchilari psixologiyaning yangi topilmalarini ta'lim amaliyotiga qo'llashga harakat qildilar. AQShda G. Stenli Xoll bolalar psixologiyasi va o'smirlar psixologiyasi sohasida kashshof bo'ldi. U bolalarni bevosita kuzatish va so'rovnomalar o'tkazish orqali ularning rivojlanish xususiyatlarini o'rgandi. Edvard Torndayk esa pedagogik psixologiyaning eng muhim ilk namoyandalardan biri hisoblanadi. Uning "Pedagogik psixologiya" (1903) kitobi sohaning mustaqil fan sifatida shakllanishida fundamental rol o'ynadi. Torndayk o'rganishning bog'lanish nazariyasini (konnektsionizm) ishlab chiqdi, unga ko'ra o'rganish sinash va xato qilish orqali sodir bo'ladi va muvaffaqiyatli harakatlar takrorlanish orqali mustahkamlanadi (samara qonuni). U shuningdek, individual farqlarni o'rganishga va ta'limda testlar qo'llashga katta e'tibor berdi.

Jon Dyui esa pragmatizm falsafasiga asoslanib, "ish bilan o'rganish" (learning by doing) tamoyilini ilgari surdi va ta'limni bolaning faoliyatiga va tajribasiga asoslash kerakligini ta'kidladi. Bu davrdagi tadqiqotlar asosan o'rganish jarayonlari, xotira, diqqat va o'quvchilarning individual xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan edi. Bu davr pedagogik psixologiyaning keyingi rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratdi.

XX asrda psixologiyada bir qator yirik maktablar va yo'nalishlar paydo bo'ldi, ularning har biri pedagogik psixologiyaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Bexeviorizm: Ushbu yo'nalishning asoschilari Ivan Pavlov, Jon Uotson va Burxus Frederik Skinner kabi olimlar bo'lgan. Bexeviorizmning asosiy g'oyasi shundaki, o'rganish tashqi stimullar va ularga javob reaksiyalari o'rtasidagi bog'lanishlar natijasida sodir bo'ladi. Ular o'rganishni ob'ektiv kuzatiladigan xatti-harakatlar sifatida tushuntirib, shartli reflekslar va operant shartlanish mexanizmlarini ta'limga tatbiq etdilar. Pedagogik psixologiyada bu nazariya o'quvchilarning xulq-atvorini shakllantirish, mustahkamlash va jazolar orqali nazorat qilish usullarini rivojlantirishga olib keldi. Dasturli ta'lim va maqsadli xatti-harakatlarni shakllantirish texnologiyalari bexevioristik yondashuvdan kelib chiqqan [1].

Geshtalt psixologiyasi: Maks Verthaymer, Kurt Kofka va Volfgang Kyoler kabi olimlar tomonidan asos solingan geshtalt psixologiyasi idrokning yaxlitligini ta'kidladi. Ular "butun o'z qismlarining yig'indisidan ko'proq" degan tamoyilni ilgari surib, o'rganishni yangi vaziyatlarni idrok etish va muammolarni yaxlit holda hal qilish (insayt) orqali tushuntirdilar. Pedagogik psixologiyada bu yo'nalish o'quv materialini tizimli va mantiqiy bog'liqlikda taqdim etish, talabalarning muammoli vaziyatlarni tushunishga va mustaqil yechim topishga undash muhimligini ta'kidladi.

Kognitiv psixologiya: XX asrning o'rtalaridan boshlab kognitiv psixologiya, fikrlash, xotira, idrok, til va muammoni hal qilish kabi ichki ruhiy jarayonlarni o'rganishga e'tibor qaratdi. Jan Piaje bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlari nazariyasini ishlab chiqdi, bu nazariya bolalarning yoshiga qarab qanday qilib dunyo haqida tushunchalarini shakllantirishini tushuntirdi. Jerom Bruner esa bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchining faol ishtiroki va bilimlarni turli shakllarda (harakatli, obrazli, ramziy) taqdim etish muhimligini ta'kidladi. Kognitiv psixologiya ta'limda tushunish, ma'lumotni qayta ishlash, mantiqiy fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga ustuvor ahamiyat berdi.

Gumanistik psixologiya: Karl Rojers va Avraam Maslou kabi namoyandalari bo'lgan gumanistik psixologiya insonning o'zini o'zi anglashga, shaxsiy o'sishga va salohiyatini ro'yobga chiqarishga intilishini markazga qo'ydi. Ular ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni, talabalarning o'z-o'zini hurmat qilishini, motivatsiyasini va ijodkorligini qo'llab-quvvatlashni muhim deb hisobladilar. Pedagogik psixologiyada bu yo'nalish o'quvchilarning hissiy ehtiyojlarini qondirish, ularning shaxsiy qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim muhitini yaratishga chaqirdi.

Bu maktablarning har biri pedagogik psixologiyaga o'ziga xos nazariy asoslar va amaliy yondashuvlarni olib kirib, fanning murakkab va ko'p qirrali tabiatini shakllantirdi.

Markaziy Osiyo va Sovet maktabida pedagogik psixologiyaning rivojlanishi, ayniqsa, Lev Semenovich Vygotskiyning nomzodiga borib taqaladi. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi bolaning rivojlanishida ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositalarning (til, ramzlar) hal qiluvchi rolini ta'kidladi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" (Zone of Proximal Development, ZPD) konsepsiyasi ta'lim jarayonining mohiyatini tushunishda inqilobiy ahamiyatga ega bo'ldi. ZPD bolaning mustaqil ravishda qila oladigan ishlari bilan kattalar

yordamida yoki tengdoshlar bilan hamkorlikda qila oladigan ishlari o'rtasidagi farqni anglatadi. Bu g'oya ta'limni bolani hozirgi rivojlanish darajasidan yuqoriga ko'taruvchi yetakchi kuch sifatida tushunishga olib keldi, bunda o'qituvchining yordami (skifolding) muhim rol o'ynaydi.

Vygotskiyning izdoshlari, jumladan Aleksey Nikolaevich Leontiev, Aleksandr Romanovich Luriya, Daniil Borisovich Elkonin va Pyotr Yakovlevich Galperin kabi olimlar uning g'oyalarini yanada rivojlantirdilar. Leontiev faoliyat nazariyasini ishlab chiqdi, unga ko'ra inson psixikasi uning faoliyati orqali shakllanadi va rivojlanadi. Luriya esa neyropsixologiya sohasida muhim tadqiqotlar olib bordi, miya va psixik jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rgandi. Elkonin va Galperin bolalarning o'quv faoliyatini bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini (planli bosqichma-bosqich shakllantirish) taklif qildilar. Bu nazariya o'quv topshiriqlarini bajarishda talabalarning ichki ruhiy harakatlarini tashqi ko'rinishdan ichki darajaga o'tkazish mexanizmlarini tushuntirdi.

Markaziy Osiyo respublikalarida, xususan O'zbekistonda ham Sovet pedagogik psixologiyasi maktabining g'oyalari keng tarqaldi va rivojlandi. Abdulla Avloniy, Fitrat, Qodiriy kabi ma'rifatparvarlar o'z davrida ta'lim-tarbiya masalalariga katta e'tibor bergan bo'lsalar-da, ilmiy pedagogik psixologiya Sovet davrida tizimli ravishda shakllangan. Keyinchalik, O'zbekistonning o'ziga xos sharoitlari va madaniyati hisobga olingan holda, ushbu nazariyalar mahalliy sharoitga moslashtirildi. Milliy pedagogik psixologiya kadrlari tayyorlandi va ta'lim-tarbiya jarayonlarining psixologik asoslarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi. Vygotskiy va uning izdoshlarining ishlari bugungi kunda ham ta'lim tizimlarida, ayniqsa konstruktivistik pedagogika va hamkorlikda o'rganish yondashuvlarida o'z aksini topmoqda.

Bugungi kunda pedagogik psixologiya jadal rivojlanib borayotgan va ko'plab yangi chaqiriqlarga javob berishga intilayotgan fan sohasidir. Zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb muammolari orasida raqamli ta'lim muhitining psixologik jihatlari, sun'iy intellekt va mashinani o'rganish texnologiyalarining ta'limga integratsiyasi, neyrota'lim (neuroeducation) tushunchasi, inklyuziv ta'limning psixologik asoslari va o'quvchilarda ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarni shakllantirish masalalari turadi. Axborot texnologiyalarining ta'limga kirib kelishi, virtual va kengaytirilgan reallik kabi yangi vositalardan foydalanish o'qitish va o'rganish jarayonlariga yangicha yondashuvlarni talab qiladi.

Metodologik yangiliklar sohani yanada boyitmoqda. Ilg'or statistik tahlil usullari, neyroimaging (miya faoliyatini tasvirlash) texnologiyalari (masalan, fMRI, EEG) o'rganish jarayonida miyada sodir bo'ladigan o'zgarishlarni bevosita o'rganishga imkon bermoqda. Sifatli tadqiqot usullari, aralash usullar (mixed methods) va yirik ma'lumotlar (big data) tahlili esa ta'lim amaliyotidagi murakkab hodisalarni chuqurroq tushunishga yordam bermoqda. Personalizatsiyalangan ta'lim, moslashuvchan o'quv tizimlari va moslashuvchan testlar pedagogik psixologiyaning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlaridir.

Fanlararo yondashuvlar: Pedagogik psixologiya endi nafaqat psixologiya va pedagogika bilan, balki neyrofanlar, kognitiv fanlar, informatika va ijtimoiy fanlar bilan ham faol integratsiyalashmoqda.

Uzluksiz ta'lim va umrboqiy o'rganish (lifelong learning): Hayot davomida o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish va kattalar ta'limi muammolari tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Madaniyatlararo kompetentlik: Globallashuv sharoitida turli madaniyatlarga mansub o'quvchilar bilan ishlash, ularning o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ijtimoiy-emotsional o'rganish (Social-Emotional Learning, SEL): O'quvchilarda o'z-o'zini anglash, emotsiyalarni boshqarish, empatiya va mas'uliyatni rivojlantirishga e'tibor kuchaymoqda.

Bu tendensiyalar pedagogik psixologiyaning kelajakda yanada dolzarb va innovatsion fan sifatida rivojlanishiga zamin yaratadi.

Xulosa

Pedagogik psixologiya fanining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu soha falsafiy tafakkur ildizlaridan eksperimental psixologiyaning shakllanishi orqali mustaqil fan maqomiga erishgan. Qadimgi faylasuflarning ta'limga oid fikrlaridan boshlab, XIX asr oxirida ilmiy metodologiyaning joriy etilishi, XX asrda bexaviorizm, geshtalt, kognitivizm va gumanizm kabi yirik psixologik maktablarning paydo bo'lishi pedagogik psixologiyaning nazariy asoslarini boyitdi. Ayniqsa, L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi va uning izdoshlarining faoliyat nazariyasi sovet va Markaziy Osiyo pedagogik psixologiyasining rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shdi, o'quv jarayonlarida ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositalarning muhimligini ta'kidladi.

Bugungi kunda pedagogik psixologiya raqamli ta'lim, neyrofanlar, inklyuzivlik va ijtimoiy-emotsional o'rganish kabi yangi yo'nalishlar bilan o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlanmoqda. Metodologik jihatdan ham ilmiy tadqiqotlar yanada murakkablashib, ko'plab fanlararo yondashuvlar qo'llanilmoqda. Fan doimiy ravishda o'qitish va o'rganishning samaradorligini oshirish, har bir shaxsning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga yordam berishga intiladi.

Innovatsion texnologiyalarni (AI, VR/AR) ta'limga yanada chuqurroq integratsiya qilishning psixologik asoslarini o'rganish.

Har xil yoshdagi va madaniyatdagi shaxslar uchun individual o'rganish trayektoriyalarini yaratish.

Ta'limda psixologik farovonlik, stressni boshqarish va ruhiy salomatlikni ta'minlash masalalariga e'tiborni kuchaytirish.

O'quvchilarning kreativlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan yangi pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish.

Global ta'lim muammolariga (masalan, ta'limdagi tengsizlik, inklyuzivlik, barqaror rivojlanish ta'limi) psixologik yechimlar topish.

Pedagogik psixologiya insoniyat taraqqiyotining fundamental omillaridan biri bo'lgan ta'lim sifatini oshirishda doimo muhim rol o'ynab kelgan va kelajakda ham ushbu vazifani muvaffaqiyatli bajarishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Thorndike, E. L. (1903). Educational Psychology. Lemcke and Buechner. – https://archive.org/details/educationalpsycho00thor_0/page/n5/mode/2up
- [2] Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. – <https://www.hup.harvard.edu/books/9780674576292>
- [3] Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. International Universities Press. – <https://books.google.com/books?id=Q9K1AAAAIAAJ>
- [4] Skinner, B. F. (1974). About Behaviorism. Alfred A. Knopf. – <https://books.google.com/books?id=bK4jAQAIAAJ>
- [5] Bruner, J. S. (1960). The Process of Education. Harvard University Press. – <https://www.hup.harvard.edu/books/9780674710009>